

Drie historische ijskelders

Monumenten uit de tijd van ver voor de koelkast en de vrieskist

Ben Hiddink

Ijskelder in het Rossbos bij Groot Dochteren. Achter de openstaande eerste deur bevindt zich nog een extra deur voor de isolatie van de kelder (foto Loek Kemming)

Sommige monumenten in onze streek zijn door hun onopvallendheid of door de plek waar ze zich bevinden maar bij weinigen bekend. Ijskelders zijn daar een goed voorbeeld van. Vaak zitten ze geheel of gedeeltelijk onder de grond, in een niet openbaar gedeelte van een kasteeltuin, of is er jammer genoeg alleen nog maar een ruïne van over. In onze regio bevinden zich nog diverse intacte kelders. Vooral in de Graafschap, waar de meeste landgoederen te vinden zijn, komen er heel wat voor. Zo bevinden zich bij De Voorst in Eefde en op het landgoed 't Joppe bij Gorssel nog goed geconserveerde ijskelders. In dit artikel komen de ijskelders bij Huize 't Ross (buurtschap Groot Dochteren bij Laren), De Bronsbergen (Zutphen) en Kasteel Baak (Baak) onder de aandacht. Drie bijzondere monumenten uit een tijd van ver voor de koelkast en de vrieskist.

Ijskelders: een korte historie (1)

Ijskelders hebben als doel ‘ge-oogst’ ijs of sneeuw te bewaren om bederfelijke producten gedurende langere tijd te kunnen conserveren. Het ijs werd ook gebruikt voor consumptie of ten behoeve van medische doeleinden. Ijskelders waren dus de voorlopers van onze koelkasten en diep-vriezers. In een goed geïsoleerde ijskelder kan het ijs soms wel twee zomers bewaard worden; uiteraard is dit afhankelijk van de klimatologische omstandigheden en de geografische ligging. De oudste sporen van ijskelders dateren uit de Bronstijd en zijn teruggevonden in Mesopotamië (het gebied tussen de rivieren de Eufraat en de Tigris). Het waren met hout afgedekte putten waarin ijs of sneeuw in de winter werd opgeslagen.

In China zijn ook ijsbewaarplaatsen gevonden; deze dateren uit het eind van de derde eeuw. Hier zijn boomstammen ingewerkt in de grond, ze werden afgedekt met dikke lagen populierenblad. In dit deel van de wereld werden de ijskelders gevuld en geleidigd tijdens religieuze ceremonies.

In het Japanse gebergte werden tot de jaren veertig van de twintigste eeuw nog sneeuwputten gebruikt. Dit waren eenvoudige putten, gegraven in de helling van een berg. De sneeuw werd in de winter vanaf de helling de put ingeschoven en afgedekt met riet. In de warmere jaargetijden werd de put geopend. Het gevormde ijs werd naar de stad vervoerd om daar gebruikt te worden.

De Grieken en de Romeinen brachten de technieken voor het bouwen van ijskelders uit het oosten mee en pasten deze aan. Cirkelvormige gaten werden gegraven en gevuld met sneeuw, hierna werden ze afgedekt met stro. Door de volksverhuizing verspreidde deze techniek zich over een groter gebied. Ook werden grotten ingericht voor de opslag van ijs en sneeuw.

Zoals dat bij veel technieken en gebruiken het geval was, verdween ook lange tijd de techniek voor het bouwen van ijskelders in Europa na de val van het Romeinse Rijk. Na de Middeleeuwen kwam de bouw van ijskelders vooral in de landen rond de Middellandse Zee weer op, waarna deze zich verspreidde over de rest van Europa en Azië. Veel steden, landhuizen en kloosters hadden hun eigen ijskelder.

De ontwikkeling van ijskelders kwam helemaal in een stroomversnelling toen in 1553 ijsjes werden geïntroduceerd aan het Franse Hof door de koningin van Frankrijk, Catharina de Médici. Ijsjes werden een ware rage en deze verspreidde zich door heel Europa. Toen rond 1630 de vraag naar ijs en daarmee de bouw van ijskelders ook in Engeland toenam, werden ijskelders geïntegreerd in de Engelse landschapstuinen met hun heuvels en vijvers.

Later werden ze zelfs een onmisbaar onderdeel van deze romantische tuinen en werd het exterieur veelal fraai uitgevoerd. Een bijkomend voordeel was dat de vijvers en de ijskelders vlak bij elkaar aangelegd konden worden, zodat vertransport van ijs niet nodig was. Zoals in Park Sonsbeek bij Arnhem te zien is, beperkte de tuinstijl zich niet alleen tot Engeland.

Modellen ijskelders

In de loop der eeuwen zijn verschillende modellen van ijskelders ontstaan, afhankelijk van de gevraagde capaciteit, de geografische ligging, de beschikbare bouwmaterialen, het beschikbare geld en de bouwperiode. Boven- en ondergrondse ijskelders zijn gebouwd in alle maten. In de jaren tachtig van de vorige eeuw is in Brussel zelfs een ijskelder van 6000 m³ ontdekt. Een voorwaarde voor ijskelders is wel dat ze goed geïsoleerd zijn. Om de zonnewarmte tegen te houden bracht men over

de kelder vaak een zandpakket aan. Ook werd de kelder vaak in een bos gerealiseerd of werden er bomen omheen geplant. De ijskelders werden afgesloten met een noordgerichte luchtsluis met twee of meer deuren.

Als het ijs op de vijvers in de winter dik genoeg was, werd dit kapot gehakt of gezaagd en getransporteerd naar de ijskelder, waarin het werd opgestapeld.

Als de kelder gevuld was, goot men water over de ijsblokken. Dit water bevroor en er ontstond een homogene ijsmassa. Als men in de zomer ijs nodig had, werd dit in blokjes gehakt en naar de keuken gebracht. Hier werd het ijs bewaard in koelvaten. De eigenaren van ijskelders in Nederland waren moreel verplicht om op last van de dokter ijs te verstrekken voor de behandeling van diverse aandoeningen.

Verval en nieuwe belangstelling

De komst van elektriciteit en ijsfabrieken in het begin van de twintigste eeuw maakten de ijskelders overbodig, daardoor raakten vele in verval. Vleermuizen zijn vaak nog de enige dankbare gebruikers. Dankzij de toenemende bescherming van monumenten en het feit dat veel ijskelders op een buitenplaats staan, zijn veel van deze bouwwerken veiliggesteld voor het nageslacht. In de jaren tachtig van de vorige eeuw is een subsidieregeling van kracht geworden die bijdraagt in de kosten voor het in stand houden van de gehele buitenplaatsen, dus ook bijgebouwen, bruggen, tuinen en ijskelders. In Nederland zijn er circa 150 stuks geregistreerd bij Monumentenzorg. Het grootste gedeelte hiervan behoort bij een landgoed of kasteel. Een derde deel bevindt zich in Gelderland en Overijssel.

‘t Ross

Op enige afstand is het niet meer dan een heuvel begroeid met forse beukenbomen, maar dichterbij

Het interieur van de ijskelder van 't Ross; een eenvoudig rechthoekig vertrek verstevigd met ijzeren balken (foto Loek Kemming)

maakt een fraai gemetselde ingang duidelijk, dat zich hier in het bos een geheel intacte ijskelder bevindt.

Het bos waar het hier om gaat is het zogenaamde Rossbos (op de kadastrale kaart aangeduid met de naam 'Starre-bos') bij Huize 't Ross in de buurtschap Groot Dochteren bij Laren.

De buitenplaats 't Ross is te beschouwen als een van de buitenplaatsen, die rijke stedelingen uit Zutphen in de achttiende eeuw op hun pachtboerderijen stichtten. De geschiedenis van het terrein is tot in het midden van de vijftiende eeuw onduidelijk. De veronderstelling dat er voor het huis, zoals we dat in zijn huidige vorm kennen, in de directe omgeving al eerder een veel ouder huis heeft bestaan, is niet met enig document aan te tonen. Het is misschien eerder een soort volksgeloof. Ook de naam 'Velcamp' die eerder voor 't Ross zou zijn gebruikt, valt moeilijk te traceren. Een camp was een perceel bouwland aan de rand van de gemeenschappelijk gebruikte woeste gronden (het veld), maar dat maakt het niet duidelijker.

't Ross was in ieder geval in de jaren zestig van de achttiende eeuw reeds in gebruik als buitenplaats. Dit blijkt uit een serie kasboeken van de toenmalige eigenaar Arnold Wentholt, een koopman uit Laren. Mogelijkerwijs is hij 't Ross al vanaf 1747 intensief gaan gebrui-

ken. In dat jaar werd Wentholt in verband met de staatkundige onrust namelijk niet herbenoemd als burgemeester van Zutphen en zal hij zich, zoals kan worden verondersteld, op het 'land' hebben teruggetrokken. Het is dus waarschijnlijk Arnold Wentholt geweest die de buitenplaats de verschijningsvorm heeft gegeven zoals die werd vastgelegd na zijn dood. Van ca. 1822 tot 1920 was de familie Van Rappard de eigenaar. Deze familienaam wordt nog steeds geassocieerd met de vele openbare functies die de familieleden vervulden. Zo was Jacob Gabriël van Rappard eind 1800 gedurende vele jaren voorzitter van de Gelders Overijsselse Maatschap van Landbouw.

De ijskelder is vermoedelijk in 1860 gebouwd. Dat de kelder nogal ver van het kasteel ligt, was aanleiding om over het bestaan van nog een ander landhuis te speculeren. Dat landhuis zou dan dichtbij de kelder moeten hebben gestaan, maar historisch onderzoek heeft daarover geen zekerheid gegeven. Op tien meter afstand van de kelder liggen nu nog twee rechthoekige fundamenten onder het maaiveld. Ben de Graaf, de bekende archeoloog uit Lochem, vermoedt dat het hier gaat om de resten van een extra ijsopslagplaats voor de ijskelder. Ook de afwezigheid van een waterpartij in de nabijheid van de kelder was

voor sommigen reden om aan te nemen dat het hier geen echte ijskelder betreft, maar eerder een wildkelder. Jan Harenberg, de bekende kastelenkenner, heeft echter aangetoond dat er in het bos wel degelijk een grote vijver heeft gelegen, die na de bouw van de ijskelder echter is gedempt. Op het moment is de familie Hyink de eigenaar van het Rossbos, zij zijn het ook die de ijskelder hebben gerestaureerd. Op hun voorstel gaf de gemeente Lochem in 2006 toestemming om het pad dat langs het bos loopt, van de Rossweg naar de Broerdijk, en dat voorheen 'Oude Kerkpad' heette, de naam 'Heuvelpad' te geven. Heuvel verwijst in dit verband niet naar de heuvel die is opgeworpen voor de ijskelder, maar naar een beroemde plaatsgenoot, meester Heuvel, een verwoed wandelaar, die het pad met grote regelmaat moet hebben belopen tijdens de vele wandeltochten die hij in de buurt maakte.

De Bronsbergen bij Zutphen

Een kelder van meer recente datum dan de eerdergenoemde bevindt zich in het restant van het rivierduinengebied, nabij het recreatiepark De Bronsbergen te Zutphen. Deze kelder behoorde ooit bij uitspanning 't Harenberg, die zich op deze plek bevond. De buurtschap Bronsbergen (vroeger gemeente Warnsveld) was perfect voor een uitspanning, prachtig

Ijskelder in een rivierduin bij Bronsbergen te Zutphen. Op de achtergrond de IJssel (foto Loek Kemming)

Deze ongedateerde opname toont de ingang van de ijskelder bij 't Harenberg in een enigszins vervallen staat. Bovenop het rivierduin is nog een klein stukje te zien van de theekeupel die daar vroeger stond. (foto J. Harenberg, collectie Stedelijk Archief Zutphen)

Ansicht van uitspanning 't Harenberg van voor 1903 (collectie Stedelijk Archief Zutphen)

gelegen met uitzicht op de IJssel, aan de belangrijke verbindingsweg tussen Zutphen en Doetinchem en daarbij een halte van de tram. Het mooie uitzicht op de IJssel en een speeltuin hadden veel aantrekkingskracht en zorgden ervoor dat 't Harenberg floreerde. Ook in heel oude tijden had de plek al een aantrekkingskracht op de bewoners van de streek. Bij verschillende opgravingen zijn er grafresten uit de Brons- en IJzertijd gevonden. De ijskelder dateert van omstreeks 1900 toen de toenmalige uitbater, de familie Wunderink, de ijskelder liet bouwen. De bomen, die op de heuvel werden geplant, zorgden voor extra koelte. Door het toenemend gewicht van de bomen, was een restauratie van het gewelf op den duur noodzakelijk. Op het moment ligt de kelder in de bostuin van een naoorlogse particuliere woning. De familie Meerstad, die het huis nu bewoont, probeert de kelder zo goed mogelijk te conserveren. Menig Achterhoekse agrariër kent het pand, omdat hier jarenlang de districts-bureauhouder, de DBH, gevestigd was. Inschaarbewijzen, vervoersbewijzen, de meitelling, waren bekende begrippen uit die tijd.

26

Ijskelder bij kasteel Baak

Een derde, nog gave, kelder waaraan we in dit artikel aandacht willen schenken, bevindt zich bij kasteel Baak te Baak. Huis Baak wordt al in 1294 voor het eerst genoemd. Het huis is in deze tijd bezit van de graven van Gelre. Het 'Goet to Bake' wordt in akten uit 1326 beschreven als een goed van de hertog van Gelre. Pater Jan Koekoek heeft hiervan melding gemaakt in zijn boek 'De heerlijkheid Baak'.

In de achttiende en negentiende eeuw was het bezit van diverse baronnen en jonkheren. In de jaren 1737 tot en met 1741 werd het door G.W.J. van der Heijden herbouwd en vernieuwd met gebruikmaking van enig muurwerk van het middeleeuwse slot en kreeg het huis Baak in grote lijnen zijn huidige vorm. De ijskelder zal vermoedelijk ook in deze periode zijn gebouwd. Helaas is het nu niet mogelijk om de kelder van binnen te bekijken. Bij een recente telling bleek namelijk dat er dertien vloermuizen een onderkomen hebben gevonden.

Noten

1. De tekst over de historie van de ijskelder is afkomstig uit een verslag van Martijn Haitink. In het kader van zijn opleiding tot restauratiemedewerker was hij betrokken bij de restauratie van de ijskelder in Park Sonsbeek te Arnhem. Deze restauratie werd uitgevoerd door Bouwbedrijf Hoffman uit Beltrum.

Dit artikel werd eerder geplaatst in 'Den Schaorpoal', tijdschrift van het Staring Instituut te Doetinchem.

Antieke ijszaag
(collectie auteur)

Huis Baak in zijn huidige vorm

Kasteel Baak in 1730. Een gewassen
pentekening van Cornelis Troost

De ijskelder van Huis Baak, met op de voorgrond een restant van de slotgracht waaruit
het ijs werd gezaagd; op de heuvel staan oude kastanjbomen (foto Loek Kemming)